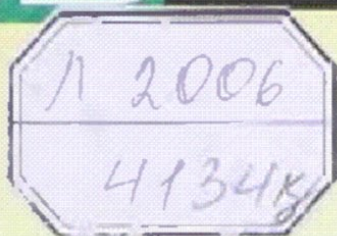

ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы

М. Балақаев, Е. Жанпейісов,
М. Төманов, Б. Манасбаев

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СТИЛИСТИКАСЫ

ФРАЗЕОЛОГИЯ

§ 29. Фразеология туралы түсінік

“Фразеология” терминінің мағынасы өте кең.

I. “Фразеология” термині кең мағынада алғанда, белгілі бір тілдегі тұрақты сөз тіркестерінің барлық түрлерінің жиынтығы деген ұғымды білдіреді.

Тілімізде қолданылатын жеке сөздермен бірге көптеген ерекше қалыптасқан сөз тіркестері және сөйлемшелер бар. Ол сөз тіркестерінің екі не одан да көп компоненттері болады, бірақ сөз тіркестері семантикалық бірлікте болып, тұтас бір ұғымды білдіреді. Мысалы: *көз бояу, жүрегінін түгі бар; қу бастан қуырдақтық ет алған* т.б. Мұндай тұрақты сөз тіркестерінің мағынасы ғасырлар бойы қалыптасып, ел аузында көп айтылып жалпы халыққа түсінікті болып кеткен.

Мағынасы жалпыға белгілі, грамматикалық байланысы жағынан бір бүтін единица болып, қолданылуы дәстүрге айналған тұрақты сөз тіркестерін тіл білімінде фразеологиялық орам немесе фразеологизмдер деп атайды.

Фразеологизмдерге идиом, фраза, мақал-мәтелдер жатады. Сонымен бірге қалыптасқан тиянақты фразеологиялық топқа жататын сөздердің бір саласы - қос сөздер. Қазақ тіліндегі қос сөздер форма жағынан да, семантика жағынан да түрлі-түрлі болып келеді. Қос сөздер әдетте екі сөзді болады. Құрамында үш сөз бар қос сөздер сирек кездеседі. Қос сөздердің сыртқы белгілері:

а) дефис арқылы жазылады: *"тәлім-тәрбие"*, *"бала-шаға"*, *"үйме-жүйме"* т.б.

ә) үтір: *"ұзын арқау, кең тұсау"*, *"ару, ардагер"*, *"тебінгіден тер жауып, қабырғадан қан жауып"* т. б.

б) қос сөздер қатарына даусыз енгізілуге тиісті *"үлде мен бүлде"* сияқты тізбектер *"мен"* жалғаулығы тұрғандықтан сызықшаны да, үтірді де керек етпейді.

Үтірмен бөлініп жазылған қос сөздерді *"күрделі қос сөздер"* деп атауға болады¹. Қос сөздердің фразеологизмдерге ұқсастық белгілері көп. Ол ұқсастықтар жоғарыда аталған еңбекте толық көрсетілген.

Фразеологизмдердің өзіне тән негізгі қасиеттері:

1. Дайын тілдік единица ретінде жұмсалады;
2. Жалпыға бірдей таңылған қолдану заңы болады;
3. Мағына бірлігі сақталады;
4. Екі сөзден кем болмайды;

Фразеологизмдердің қай-қайсысы болмасын (идиом, фраза, мақал-мәтелдер) бәрі де ең алғаш халықтың сөйлеу тілі негізінде қалыптасқан. Сондықтан олар өмірдің барлық саласын қамтып, ішкі мазмұны жағынан өте бай келеді. Фразеологизмдер алдымен адамдардың ой-сөзімін, ара қатынасын, өмір тануын білдіреді.

Қазақ тілі фразеологизмдерінің біразы өткір сықаққа құрылған. Ол қасиет әсіресе жағымсыз бейнелерді сипаттайтын идиом, мақал-мәтелдерде баса сезіледі. Мысалы: *"түйе үстінен сирақ үйту"*; *"әу бастан қуырдақтық ет алу"*; *"жұмыртқадан жүн қырыққан"*; *"ит скеш итке де бір сүйек қарыздар"* т.б.

II. Фразеология - тұрақты сөз тіркестерінің жүйесін зерттейтін тіл туралы ғылымның бір саласы.

¹ *І. Кеңесбаев, Ф. Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика). Алматы, 1962, 220—221-беттер.*

Фразеология - соңғы жылдары дамып, қалыптаса бастаған жаңа лингвистикалық пән.

Фразеология өз алдына бөлек лингвистикалық пән ретінде тіліміздегі фразеологизмдерді құрылысына, мағыналық ерекшелігіне қарай жіктеп топтастырады және тұрақты сөз тіркестерінің құрамын анықтап, оның жасалу жолдарын, даму заңдылықтарын зерттейді.

Тұрақты сөз тіркестерінің мәселелері қазіргі таңда тіл ғылымында актуалды проблемалардың бірі есебінде зерттеліп жүр. Өйткені фразеология - тіл мәдениетін арттырып, шеберлікке үйрететін сөз өнерінің асылы. Сонымен бірге ол бір тілден екінші бір тілге аудару техникасын жетілдіреді, социалистік дәуірде жаңа фразеологизмдердің қалыптасуы мен баю жолын аңғартады.

Лингвистикалық пәндер сөйлемді дұрыс құрып, қалай жазуды, тыныс белгілерін қоюды оқытып үйретеді. Ал тілдік тәсілдерді өткір, нақтылы, дәл және мәнерлі қолдану, жалпы тіл мәдениетін арттыру сияқты мәселелер стилистиканың үлесіне тиеді. Стилистика үшін фразеологизмдердің мәнерлеу тәсілі ретінде маңызы зор. Сондықтан стилистика тұрақты сөз тіркестерінің тілімізде атқаратын қызметіне, оның қолдану заңдылықтарына баса көңіл беледі.

§ 30. Фразеологизмдердің стилистикалық қызметі

Тұрақты сөз тіркестері тілімізде екі түрлі қызмет атқарады.

Бірінші, фразеологиялық бірліктердің негізгі қызметі - заттың не құбылыстың атын білдіретін (*қызыл алаң, құрмет тақтасы, қырғи қабақ соғыс* т.б.) және сөйлем түрінде келіп, пікір алысу құралы болатын тілдің элементі (*Көзім ашылды. Білім бүгіліп еді. Аузын ашып қалыпты. Жақсыдан жаман туған*). Екінші, фразеологиялық единицалар тілімізге образды, бейнелі және мәнерлі рең беруде, тіліміздің эмоционалды-экспрессивті бояуын арттыруда зор мәні бар. Тұрақты сөз тіркестерінің осы қызметінің стилистика үшін мәні ерекше зор. Сондықтан бұл мәселеге айрықша тоқталу қажет.

Фразеологиялық единицалар тілімізді көркем, бейнелі

етіп, оған айрықша өң береді. Ол сөйлеу және жазу тілімізде ауыс мағыналы метафоралы сөз тіркестерін және басқа да бейнелі сөз орамдарының орынын тауып, нақтылы дәл қолданумен байланысты.

Образдылық - тұрақты сөз тіркестеріне тән қасиет. Мысалы: *алдану - тақырға отырып қалу; момын - қой аузынан шөп алмас; алыс - ит арқасы қиян; жас - белінен бесік табы кетпеген* т. б. Бұл тұрақты сөз тіркестерінің, құрамындағы компоненттерінің бәрі де ауыс мағыналы сөздер. Мұндай сөздер - айтылатын ойды бейнелі және әсерлі жеткізу үшін таптырмайтын тілдік құрал. Бірақ фразеологизмдер ылғи осындай метафоралы болып келе бермейді: *аңдысқан ауыл болмас; сақтықта қорлық жоқ; сұлу - сұлу емес, сүйген - сұлу; мыңның түсін танығанша, бірдің атын біл; қыс азығын жаз жина; игіліктің ерте-кеші жоқ* т.б. Бұлар - алуан түрлі ұғым, зат және табиғат, құбылыс жайындағы кішігірім көркем шығарма тәрізді. Ондай сөз орамдары, ақыл-кеңес ретінде жұмсалады. Мұндай қасиет көбінесе мақал-мәтелдерге, нақыл сөздерге және шешендік сөздерге тән болады. Ал ауыс мағыналы метафоралы сөз тіркестерінің өзі де ылғи образды болып келмейді. Мысалы, *үйдің қабырғасы* және *қабырғамен кеңес* деген сөз тіркестерін алайық. Бірінші, *үйдің қабырғасы* деген мағынада алынған метафоралы тіркес, бірақ образдылық қасиеті жоқ. Екінші, *қабырғамен кеңес* сөз тіркесін алатын болсақ, бұл тек ауыс мағынадағы метафоралы сөз тіркесі ғана емес, сонымен бірге образды ойға құрылған және оның жеке сөз түрінде жұмсалатын эквиваленті-сыңары бар (мысалы, “қабырғамен кеңес” - сөз тіркесі ақылдас деген сөздің мағынасын білдіреді).

Фразеологизмдер өздерінің бейнелік құрылысы жағынан да әр алуан болып келеді. Онда тұрақты эпитет, тұрақты теңеу, тұрақты әсірелеу сияқты поэтикалық тіл үлгілерінің бәрі де бар:

Тұрақты эпитет: *қыпша бел, бұраң бел, ай қабақ, сүмбіл шаш, ақ сұңқар, алма мойын, ит жанды, жылқы мінезді, айыр тілді* т.б.

Тұрақты теңеу: *атқан оқтай, иненің жасуындай, көздің қарашығындай, шөккен нардай, қордың қызындай, есектің миындай, инемен құдық қазғандай, көзге біткен сүйелдей, тонның ішкі бауындай, сөзі түйеден түскендей* т.б.

Тұрақты әсірелеу: көл-көсір, телегей-теңіз, көп түкірсе көл болады, әлемде теңі жоқ, ай десе аузы, күн десе көзі, көзі шарасынан шығу, жаны мұрнының ұшына келу, көзді ашып-жұмғанша, кірпік қаққанша, қара қылды қақ жарған, қырық жамау, қырық күн ойын, отыз күн тойын, тебінгіден тер жауып, қабырғадан қар жауып т.б.

Тұрақты литота. Әсірелеуде белгілі бір зат не құбылыс шамадан тыс үлкейтіліп айтылса, литотада, керісінше, өте кішірейтіліп сипатталады. Мысалы: тізе бүкпеу, бел жазбау, кірпік қақпау, көз ілінбеу, тірі жан жоқ, бір минута, немесе дүниені бір уыс қылу, бір тарының қауызына сыйғызу, иненің жасуындай, темір етік теңгедей, темір таяқ тебендей, түйе сойған ешкі сойғаннан қуырдақтық ет дәмемеді, тіс шүкитын шөп таба алмау т.б.

Фразеологизмдерге образдылық, мәнер беретін синтаксис, фонетика және ырғақ сияқты көптеген тәсілдер бар. Бұл тәсілдер тұрақты сөз тіркестерін поэтикаға жақындатады. Мәселен, фразеологизмдердің көпшілігі **шендестіру**, **дамыту**, **параллелизм**, **анафора** сияқты поэтикалық синтаксиске құрылған.

Шендестіру (антитеза) жолымен құрылған тұрақты сөз тіркестері: *мың асуға бір тосу, бірде бие, бірде түйе, түздегі май ішсе, үйдегі зәр ішеді, атадан алтау тусаң да, бір жалғыздық* т.б. Антонимге құрылған мақал-мәтелдер: *көп тыңда, аз сөйле, бетегеден биік, жусаннан аласа, еріншек егіншіден елгезек масақшы озады, сенің атың тұра тұрсын, менің атым жүрс тұрсын* т.б. Фразеологизмнің ішінде мағынасы бір-біріне қарама-қарсы құрылған антонимдік құбылыстарда фразеологиялық антонимдер байқалады: *жүрек жұтқан, су жүрек, көк ми, маңдайы кере қарыс, ат ізін салмау, күн құрғатпау, көзі ашық, әліпті таяқ деп білмеу, жердің жеті түбі, осы тұрған жер* т. т.

Оксюморон - мағынасы қарама-қарсы, антоним сөздер өз ара тіркесіп, бір ұғымды білдіреді: *тірі өлік* (тірі аруақ), *тірі жетім, жаман жақсы көру, уәдеден шығу* (уәдесінде тұрды деген мағынасында айтылады), *жіпсіз байлану, пышаксыз бауыздау*, сондай-ақ, *қайырсыз пайдадан қайырлы залал, тікеннен гүл, заһардан бал, қарға баласын аппағым дер, кірпі баласын жұмсағым дер, мен - тумаған балаға кіндік шеше, кашпаған қашар сиырдың уызына, өгіз бұзау-*

лағанда, ешкінің құйрығы көкке, түйенің құйрығы жерге жеткенде дегендердің әзіл-ойын аралас келетін сөйлеу тілі фразеологизмдерінің оксюморонға ұқсастығы байқалады.

Дамыту: *оқу - білім, бұлағы, білім - өмір шырағы, тай құнанға жеткізер, құнан атқа жеткізер, ат мұратқа жеткізер* т. б.

Параллелизм: *кнiм кiрi жуса кетер, көңiл кiрi айтса кетер, гүл өссе жердiң көркi, қыз өссе елдiң көркi, сүңгiнiң жарасы бiтер, тiл жарасы бiтпес* т. б. Бұл құбылыс мақал мен афоризмдерде жиі кездеседі.

Анафора деп сөзді не сөйлемшені сөйлемнің басында бірыңғай қайталауды айтады: *кол-колды табады, бояушы-бояушы дегенге сақалын бояйды, көре-көре көсем болады, сөйлей-сөйлей шешен болады* т. б.

Эпифорада қайталанатын сөз керісінше сөйлемнің аяғында келеді. Мысалы, *жаз шананды сайла, қыс арбанды сайла, аласаны атқа санама, жақыныңды жатқа санама, аштық ас талғатпайды, ашықтық жас талғатпайды, жақсыда кек жоқ, кектiде тек жоқ* т. б.

Қайталаудың бұл түрлері каламбурдың жасалуына негіз болады. *Дүниеқор - дүниенің құлы, қашпаған қашар - сиырдың уызы, бояушы-бояушы дегенге сақалын бояйды, жақсыда кек жоқ, кектiде тек жоқ* деген мысалдар түбірлес сөздердің әр түрлі мағынада қолданылуы арқылы жасалған каламбурлар.

Фразеологизмдерге бейнелік, мәнерлік сипат беретін дыбыс үйлесімі - ырғақ және ұйқас болады.

Фразеологизмдердің бірқатары өлең сияқты үйлесімін сақтап, ырғаққа, ұйқасқа құрылған. Мысалы: *сабыр түбі - сары алтын, сабырлы жетер мұратқа, сабырсыз қалар ұятқа, қысыла-қысыла қыз болдым, айтпа, айтқаныңнан кайтпа, аманат, аманатқа қылма қиянат* т. б.

Фразеологизмдердің өлең тәрізді осындай ырғаққа, ұйқасқа құрылуының өзі кездейсоқ емес. Тұрақты сөз тіркестерінің ұмытылмай ұзақ жылдар “өмір сүру” сырының өзі осы ырғақ пен ұйқасқа құрылуында болу керек. Өйткені ырғақ, ұйқасқа құрылған мақал-мәтелдер мен шешендік нақыл сөздер белгілі бір қалыпта айтылып көңілге қонымды, жаттауға оңай келеді. Бұл жалпы фразеологияның табиғатына тән қасиет.

Жоғарыда келтірілген фразеологиялық бейнелік мәнерлегіш тәсілдердің барлығы да дайын тілдік единица ретінде жұмсалады.

§ 31. Фразеологиялық синонимдер

Тұрақты сөз тіркестері мен сөйлемшелердің бір-бірімен мағына ұқсастығын әдетте фразеологиялық синоним дейді. Мысалы, *жұмған аузын ашпау* “*үндемеу*” деген сөзге эквивалент болса, екінші жағынан, *тіс жармау*, *ләм демеу* деген сөз тіркестеріне синонимдес эквивалент болады.

Фразеологиялық синонимдер екі, үш, төрт, одан да көп болып келе бсретіні байқалады. Мысалы:

Телегей-теңіз, көл-көсір (көп). *Ит жанды, жылқы мінезді* (төзімді). *Мандайы ашылған, қыдыр дарыған, бақ қонған* (бақытты). *Сағы сыну, тауы шағылу, жүрегі шайылу* (беті қайту). *Тайға таңба басқандай, атқан таңдай, соқырға таяқ ұстатқандай* (айқын). *Сақалын сипап қалу, тұзға отырып қалу, тақырға отырып қалу, аузы кую* (алдану). *Көзді ашып жұмғанша, кірпік қаққанша, иек көтергенше, қас пен көздің арасында, көз ілеспеу, ауыз жиғанша, тіл қатқанша, ә дегенше, әне-міне дегенше, әп-сәтте* (жылдам, лезде).

Кейбір фразеологиялық синонимдер бірінен соң бірі сатылап дамып, сөз тіркестерінің мағынасы кеңейе түскен. Бұған уақыт пен қашықтықты білдіретін фразеологизмдерді мысалға келтіруге болады: *шай қайнатым, сүт пісірім, ет асым, бие сауым; таяқ тастам, арқан бойы, қозы көш жер, көш жер, ат шаптырым* т. б.

Фразеологизмдердің бір ерекше сипаты - мақал-мәтелдердің өз ара синонимдес келуі. Мысалы:

1. Алдыңғы арба қалай жүрсе,
Соңғы арба солай жүреді.
2. Сиыр су ішсе,
Бұзау мұз жалайды.
1. Тау мен тасты су бұзар,
Адамзатты сөз бұзар.
2. Қотыр қолдан жұғады,
Пәле тілден жұғады.

1. Өзінің түйедейін көрмей,
Біреудің түймедейін көрген.
2. Жығылып жатып,
Сүрінгенге күлген.
1. Ақ жүрген адам-азбас...
Аққа құдай жақ.
2. Тек жүрсең,
Тоқ жүрерсің т. б.

Сөйтіп, фразеологиялық синоним дегеніміз - әр түрлі образға құрылған, бірақ мағынасы бір-біріне жақын, тұрақты сөз тіркестері.

Фразеологиялық синонимдерге плеоназмдар мен перифразалар¹ да жатады.

Плеоназмдарға мысалдар: *жарым-жарты, самал жел, ұлан-байтақ, қоңыр салқын, жарық сәуле, сәске түс, ақыр аяғы* т. б.

Перифразаларға жататындар: *қыз бала - тақия тігер, қырық жеті* (архаизм); *ер бала - ат ұстар, еркек кіндік; ақшам аз - қалтам таяз; арақ - ақаң, ақмағамбет, көк мойын, ащы су, зәм-зәм суы* т. б.

Перифразаның ерекше бір түрі — эвфемизм. Перифразаның бұл түріне бірнеше мысал келтірейік. *Өтірікші - аузының желі бар; түсінеді - тобесі тесік; ұры - қолының жымқырмасы бар; ұрлық қылмайды - біреудің ала жібін аттамайды; ұрлану - қолды болу; олды - келмеске аттану, пейішке аттану, жан тәсілім қылу, о дүниеге аттану, мәңгі ұйқыға кету, жаны жаһаннамға кетті, өсек-сыбыс - сымсыз телефон, ұзын құлақ.* Эвфемизмдер осылайша әр түрлі себептермен астарланып айтылады. Яғни жағымсыз қылықтарды сыпайылап, жұмсартып айтуды коздейді. Егер діни ұғымға байланысты эвфемизмдерді айтпасақ, жалпы тілдік эвфемизмдердің негізінен анайы, тұрпайы сөйлеуден сақтандырып, сыпайы болуға баулитыны байқалады. Бұдан халықтың тілді жоғары эстетикалық талғаммен пайдалануын көреміз.

¹ Перифраза (грекше *peri* — айнала, — *phrasis* — айтамын) — белгілі бір ұғымды әдеттегіден басқаша сөз орамы немесе сөз тіркесі арқылы түсіндіру.

Фразеологиялық синонимдер бір-бірінен семантикалық реңіне, стильдік бояуына және қолдану аясына қарай ерекшеленеді. Мысалы, *тайға таңба басқандай, атқан таңдай, соқырға таяқ ұстатқандай* синонимдері ашық, айқын деген ұғымды білдіретін мағынасы жақын сөздердің тіркестері болғанымен, олардың экспрессивті қасиеті мен қолдану аясы бірдей емес. Мұндай өзгешелікті *алдыңғы арба қалай жүрсе, соңғы арба солай жүреді* мен *сныр су ішсе, бұзау мұз жалайды* сияқты мақал-мәтелдерден де байқаймыз. Ал кейбір фразеологиялық синонимдер бірыңғай болып келеді: *беті қайту, сағы сыну, тауы шағылу, жүрегі шайылу* т. б.

§ 32. Фразеологиялық единицалардың эмоциональды-экспрессивтік бояуы

Жеке сөздерге тән эмоциональды-экспрессивті бояу тұрақты сөз тіркестерінде де болады. Яғни бұрыннан қалыптасып тұрақталған айрықша экспрессивті бояулы сөз тіркестері болады. Экспрессивті тұрақты сөз тіркесін сол дайын күйінде пайдаланып, сойлеуші зат не құбылыс туралы өзінің көзқарасын және оны қалай бағалайтынын білдіреді. Экспрессивті тұрақты сөз тіркесі сөзімге айрықша әсер етеді. Мысалы: *үріп ауызға салғандай, жүрек жұтқан* деп жағымды образ туралы айтылса, *қоян жүрек, тас бауыр, жұмыртқадан жүн қырыққан* дегендер жағымсыз образ жайында айтылады. Бұл мысалдардағы экспрессивті тұрақты сөз тіркестері адамның бойында болатын жағымды және жағымсыз қылықтарды әсерлі бейнелейді.

Экспрессивті тұрақты сөз тіркестері әр түрлі көңіл күйіне байланысты жұмсалады. Мысалы: *Көзімнің қарашығы! Іске сәт! Неткен, сұмдық! Қара басқыр!* тәрізді экспрессивті сөз тіркестер тілімізде әр түрлі жағдайда қолданылады.

Эмоциональды-экспрессивті сөздердің тіркесін мына томендегідей бірнеше топқа бөліп көрсетуге болады. Бірінші топқа *үріп ауызға салғандай, іші-бауыры елжіреген, емешесі құрыған, жүрек жұтқан, қоян жүрек, тас бауыр, қу табан, сор маңдай, жұмыртқадан жүн қырыққан, қу бастан қуырдақтың ет алған, ит екеш иттен де бір сүйек қарыздар* сияқты жағымды және жағымсыз образды сипат-

тайтын эмоциональды-экспрессивті тұрақты тіркестерін жатқызуға болады.

Екінші топқа адамның әр түрлі көңіл күйін білдіретін тұрақты тіркестер жатады. Бұл топқа жақсы көру, еркелетумен байланысты қолданылатын тіркестер: *көзімнің қарашығы, жан қалқам* т. б. жатқызуға болады.

Тілек мәні бар тіркестері: *іске сәт, құтты болсын, оң сапар, қайырлы сапар, айың тусын оңыннан, жұлдызың тусын солыннан, бақытты бол, мұратқа жет, үбірлі-шүбірлі бол* т. б. Және қарғыс мәнді тіркестер: *тумасаң туа шөк, қырық жілік болғыр, сеспей қат, қата қал, желкең қиылсын, тілің қыркылсын, жолың болмағыр, көк соққан, жер жастанғыр, көзіңе көк шыбын үймелесін, қара бет (жүзі қара), мойның үзілсін* т. б.

Көптеген сөз тіркестері интонация, ырғақпен айтылады. Бұған саяси-әлеуметтік ұрандар, сөйлеу тілінде жұмсалатын сұраулы және лепті сөйлемдерді жатқызуға болады.

Мысалы: Тәуелсіздігіміз баянды болсын! *Халықтар достығы жасасын! Бейбітшілік үшін!! Тәуелсіздік жасасын! Мереке құтты болсын! Кім білсін? Не істейін! Қара өзін! Өкінішті-ақ! Әй, білмеймін! Неткен сұмдық!* т. б.

Кейбір сөз тіркестері (әсіресе еліктеуішті қос сөздер) бейнелеу, көріктік сипат беру қызметін атқарады. Мәселен, *маң-маң басқан* тіркесі әдемі, маңғаз жүрісті күз алдына елестетсе, *бүрсең-бүрсең* қос сөзі суықтан қалтырап немесе кәріліктен еңкейіп, бүрсеңдеп бара жатқан адамның кейпін көрсетеді. *Қопан-қопан, сылаң-сылаң, маймаң-маймаң* сияқты еліктеуіш сөздердің де бейнелік сипаты күшті.

Көптеген фразеологизмдердің (әсіресе мақал-мәтелдердің) эмоциональды-экспрессивтік бояуы контексте анық сөзіледі.

§ 33. Фразеологизмдердің экспрессивті стильдік қасиетіне қарай топтастырылуы

Жоғарыда айтылғандай тұрақты сөз тіркестері құрамы жағынан бірыңғай, біркелкі болып келмейді. Фразеологиз-

мдер де жеке сөздер тәрізді адамдардың бір-бірімен жасайтын қатынасының түріне қарай жұмсалып, олардың қолдану аясы не кеңейіп, не тарылып отырады. Мұның себебі тұрақты сөз тіркестерінің белгілі бір қатынас түрінде, (стильдік ыңғайда) көбірек қолданылып, сол стильге тән болуынан. Өйткені тілдің өзі бірнеше стильдердің жиынтығы болып келеді де, ол стильдердің әрқайсысының өзіне тән тілдік тәсілдері болады. Фразеологизмдердің осылайша белгілі бір стильге телінуі оның экспрессивті қасиетін түрлендіріп отырады. Сонымен бірге фразеологизмдердің қолданылу ерекшелігін де байқатады. Оған фразеологиялық синонимдер жақсы мысал бола алады. Жоғарыда келтірілген *тайға таңба басқандай, атқан таңдай, соқырға таяқ ұстатқандай* сөз орамдарын алатын болсақ, олардың қолданылу аясы бірдей емес. Бұлардың алдыңғы екеуі (*тайға таңба басқандай, атқан таңдай*) көркем сөз бен публицистикаға бейім болса, соқырға таяқ ұстатқандай тек қарапайым сөйлеуде ғана қолданылады. *Алдыңғы арба қайда жүрсе, соңғы арба сонда жүреді мен сиыр су ішсе, бұзау мұз жалайды* сөз тіркестері де осындай екі түрлі (бірі бейтарап, екіншісі - сөйлеу тілінде) жұмсалады. Жалпы сөйлеу тілі фразеологиясының көпшілігі жағымды және жағымсыз эмоцияны білдіруге негізделген. Сондықтан, олардың бейнелегіштік қасиеті айрықша сезіледі: *үріп ауызға салғандай, жүрек жұтқан, жұмыртқадан жүн қырыққан, қу бастан қуырдақтық ет алған* т. б.

Тұрақты сөз тіркестерінің ішінде сөйлеу тілі ыңғайында көбірек пайдаланылатындары - идиомдар. Ал, мақал-мәтелдердің қолданылу аясы идиомдарға қарағанда кеңірек, өйткені мақал-мәтелдер бейтарап қолдануға бейім келеді. Сонымен қатар фразеологизмдердің ішінде кітаби-жазба стильдерде жұмсалып танылғандары аз емес. Оларға жазба тіл негізінде қалыптасқан, кітаби сипаттағы сөз тіркестерін жатқызуға болады: *Бостандық аралы - Куба, Үлкен химия, қосымша күн, дала падишасы, үндестік заңы, сұрақ белгісі* т. б.

Міне, тіліміздегі әр алуан фразеологизмдерді бір текті, бірыңғай қолдануға болмайды. Сондықтан фразеологизмдерді экспрессивті-стильдік бояуына қарай боліп топтастыру ыңғайлы.

Қазіргі қазақ тілі фразеологиясы осындай белгісіне қарай мынадай үш топқа бөлінеді: 1. Бейтарап қолданылатын фразеологизмдер. 2. Сөйлеу тілі фразеологиясы. 3. Кітаби сипаттағы фразеология.

§ 34. Бейтарап қолданылатын фразеологизмдер

Бейтарап сөзі жалпылама деген мағынаны білдіреді. Бейтарап фразеологизмдер дегеніміз - сөйлеу стилінде болсын, кітаби - жазба стильдерінде болсын жалпылама қолданылатын тұрақты сөз тіркестері. Өйткені, бұл топтағы сөз тіркестерінің, стильдік сипаты болмайды (*сөзінде тұру, сенімді ақтау, қарсы алу, дауыс беру, шын жүректен* т. б.).

Сондай-ақ бейтарап қолданылатын фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивті бояуы да болмайды, зат пен құбылысты тек атап қана қояды. Мысалы, *ит арба, ит аяқ, ит көйлек* сияқты сөз тіркестерін алатын болсақ, бұлар тек заттың аты болғандықтан, олардың экспрессивті бояуы да, бейнелегіштік қасиеті де жоқ.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, бейтарап фразеологизмдер тобына тұрақты ұғым болып қалыптасқан жер-су аттары және кейбір терминдік сипаттағы сөз тіркестері де енеді. (*Қара теңіз, Ақ теңіз, көз әйнек, ауыр өндіріс, ақ өлен* т. б.)

Стильаралық сипаттағы тұрақты сөз тіркестерінің жалпы саны, бейтарап лексикамен салыстырғанда өте аз. Олай болатын себебі, қазақ тіліндегі фразеологизмдердің көпшілігі образды қызмет атқарып не жағымды, не жағымсыз ыңғайда жұмсалады. Газеттерде, кейде бейтарап фразеологизмдердің бұл қасиеті сақтала да бермейді. Мысалы, қол ұшын беру сөз тіркесінің қолданылуы төмендегідей:

Сондағы азаматтар ауыл халқына біраз жәйітті түсіндірсек, көмектесіп қол ұшын берсек, фермерлер жерінен айырылып қалмаса екен дейді (газеттен).

Жолдастары қол ұшын беріп көптен көздеген мақсатына жетті (газеттен).

Өзінің туып өскен жеріне әрқашан қол ұшын беруге дайын (газеттен).

§ 35. Сөйлеу тілінің фразеологиясы

Фразеологизмдер ең алғаш сөйлеу тілінде не жазба тілде қолданылып жалпыға танылады. Қазақ тілінің фразеологизмдерінің дені жазба тіл дамымай тұрып, сөйлеу тілінің негізінде қалыптасқан.

Бұл топқа қазақ тіліндегі идиом, мақал-мәтелдер және нақыл сөздер жатады. Сөйлеу тілінде жұмсалатын тұрақты сөз тіркестерінің құрамында қарапайым, тұрпайы сөздер және кәсіби фразеологизмдерді жатқызуға болады.

Кәсіби сипаттағы фразеологияға шопанның *әке таяғын ұстауы*, студенттердің *кұлап қалу*, оқытушылардың *ашық сабақ* сияқты тіркестерді атауға болады. Ескі қоғамға тән фразеологияға жаугершілік, барымта, саудагерлік, пайдакүнемдікпен байланысты туған тіркестер жатады: *барымтаға қарымта, сауда сақал сипағанша, саудада достық жоқ, құрғақ қасық ауыз жыртады, алтын көріп періште жолдан тайыпты, есепсіз дүние жоқ* т. б. Қарапайым, тұрпайы фразеологизмдердің қолданылу аясы тар: *соқырға таяқ ұстатқандай, ит жоқта шошқа үреді* т. б.

Сөйлеу тілінің фразеологизмдері тек бір стильде ғана қолданылғандықтан, оның экспрессивті бояуы басым келеді. (Қоздыру - жел беру, шаршау - ит сілесі қату, ақымақ - көк ми.) Сонымен бірге бұл оның стильаралық фразеологизмдерге қарағанда қолданылу аясының тарлығын көрсетеді. Бірақ сөйлеу тілі фразеологизмдерінің экспрессивті стильдік бояуы құбылмалы болып келеді. Мысалы:

1. *Әуелгі байлық - денсаулық*
Екінші байлық - он саулық
Үшінші байлық - ақ жаулық.

2. *Бір шүйке басқа жету үшін мен не істемеді дейсің! Киноға артық билет алып, жалғыз-жарым жүрген қыздарды қасыма отырғызып та көрдім, бұзықтарға тап болған бикештерді арашалап та көрдім. Мұндағы ақ жаулық пен шүйке бас “әйел” деген мағынаны береді, ал экспрессивті бояуы жағынан бұлар бірдей емес. Әсіресе соңғысы (шүйке бас) әр түрлі оттенкті білдіреді. Осы жерде шүйке бас - “Әркім сүйгенін шұнағым” тәрізді еркелету мағынасында қолданылған. Сөйлеу тілінің фразеологиясы осындай образдылығымен бірге қарапайым да болып келеді. *Жел беру,**

көзге түрткі болу, ит қорлық, басты катыру, құлағының етін жеу, құлағын сасыту, сымсыз телефон, қызыл ауыз, жез өкше, жел өкпе, көк езу, көк айыл т. б.

Сөйлеу тілі фразеологиясының жеке сөздері, яғни эквивалентті (*қыздыру — жел беру, тоғаю - жыланы қайту*) өз ара мағыналас келеді де, бір-біріне синоним болады (*мазалау - құлағының етін жеу, миын ашыту; жылдам кетіп қалу, тайып отыру, тайып тұрды, табанын жалтыратты, жонын бір-ақ корсетті, шаңына ілестірмеді*).

Сөйлеу тілінің фразеологиясы басқа стильдерге қарағанда варианттар мен синонимдерге өте бай келетіні байқалады. Сөйлеу тіліндегі фразеологиялық синонимдер образдылығы және экспрессивті бояуы жағынан сан қырлы, құбылмалы келеді. Бұл құбылыс сөйлеу тіліне айрықша бір эмоционалды рең береді.

§ 36. Кітаби сипаттағы фразеологизмдер

Қай стиль болмасын оның өзінің ерекшелігі болады. Ол ерекшелік стильдерді бір-бірімен салыстыруда байқалады. Сөйлеу тілінің фразеологиясы күнделікті тұрмыста ауызекі сөйлеуде қолданылып, оның экспрессивті стильдік бояуы еркелету, әзіл-сықақ, тұрпайы, қарапайымдылық мәнде болса, кітаби тіл фразеологизмдері көбіне жазба тілге тән. Көркем шығармада поэтикалық сипат, публицистикалық шығармада салтанаттылық басым болса, ғылыми шығармалар логикалық дәлдікті тілсіді т. б.

Ал жазба тіл фразеологиясы поэтикалық, публицистикалық және терминдік сипатта болып келеді. Бұл топтағы фразеологизмдерге жазба тілінің негізінде қалыптасқан тұрақты сөз тіркестері түгел енеді.

Жазба тілдің негізінде қалыптасқан фразеологизмдер құрамы жағынан әр алуан. Бұл топта қанатты сөзге айналып кеткен саяси қайраткерлер мен жазушылардың әр кезде айтқан сөздері мен күрделі терминдер, саяси ұрандар бар. Қанатты сөздерге жататын тіркестер: *“Аз да болса, жақсы болсын, қуып жету және басып озу. “Өлі жандар”* (Гоголь). *“Дворян ұясы”* (И. С. Тургенев). *“Құндақтағы адам”* (А. П. Чехов). *“Адам деген – ардақты ат, Егер жау берілмесе,*

оны құртар болар” (М. Горький). “Өмір де жақсы, өмір сүру де жақсы” (В. Маяковский). “Адамдар, мен сіздерді сүйген едім. Қырағы болындар!” (Юлиус Фучик) т. б.

Бұл сөз орамдары орыс тілінен публицистикалық және көркем шығармалар арқылы еніп, қазақ тілі фразеологиясын байыта түсті. Сондай-ақ қазақ ақын-жазушыларының қаламына тән қанатты сөздер аз емес. Мысалы, “*әкесінің баласы адамның дұшпаны, адамның баласы бауырың. Адам баласына адам баласының бәрі дос. Адамның адамшылығы істі бастағанынан білінеді*” (Абай). “*Өнер-білім бәрі де оқуменен табылған*” (Ыбырай), “*Ереуіл атқа ер салмай*” (Махамбет). “*Аянбаған жауды алар*” (Жамбыл). “*Ар жазасы — бар жазадан ауыр жаза. Жалған намыс қасиет емес, ар сақтаған қасиет* (Мұхтар). “*Жасық болудан жігер артық. Адамға өткен дәуір бәрі сабак,*” (Сәбит).

Жазба тілінің негізінде қалыптасқан фразеологизмдердің бір түрі — терминдер. Терминдердің фразеологизмдерге ұқсас болатын жерлері бар. Алдымен күрделі терминдер сөз тіркесі күйінде жұмсалып, зат және құбылыстың атын білдіреді. (*Темір жол, үндестік заңы, квадрат тенеу, өзіндік күн, сюжеттік линия, тап жауы, абсолютті ақиқат* т. б.) Заттың, құбылыстың аты — тұрақты категория. Солай болғандықтан күрделі терминдер де тұрақты сөз тіркестері ретінде - қолданылады. Кейбір күрделі терминдер бейнелі сөз тіркестерінің үлгісінде келеді (*су қараңғы, соқыр ішек, асқазан, көз әйнек, сегіз қоз, ақ олимпиада, Жетіқарақшы, көгілдір тың, көгілдір отын* т. б.)

Күрделі терминдердің бұл белгілері оны тұрақты сөз тіркестері ретінде қарауға болатындығын көрсетеді.

Күрделі терминдер заттың және құбылыстың аты болғандықтан өмірдің әр түрлі салаларын қамтиды (ғылым, техника, спорт, шаруашылық т. б.).

Ғылыми терминдердің өзі дәл ғылымдық, техникалық терминдер (*айнымалы айналыс, шексіз болшек, квадрат, теңдеу, соқыр ішек, фрезерлі станок* т. б.) және гуманитарлық ғылымдар мен саяси-әлеуметтік терминдер (*сюжеттік линия, жағымды бейне, ақ өлең, музыкалық әуен, сахна шеберлігі, қыл қалам, өзіндік күн, жеке адамға табыну,* т. б.) болып бөлінеді.

Әкімшілік және шаруашылық терминдерге *өндірістік*

күш, өндіргіш күш, Халық қаһарманы, мемлекеттік сыйлық, жастар ұжымы, ауыр өндіріс, үлкен химия, жауапкершілігі шектеулі серіктестігі т. б. тіркестер еңсе, спорт терминдерінің қатарына *футбол алаңы, жасыл алаң, еркін стиль, жеңіл атлетика, ауыр салмақты, ақ олимпиада* т. б. осылар сияқты тіркестер жатады.

Саяси ұрандар: *Бейбітшілік жасасын! Халықтар достығы жасасын! Тәуелсіздіктің туы желбірей берсін!* т. б. шығармалардың негізінде қалыптасқан фразеологизмдердің құрамында қарастырған жөн.

§ 37. Көнерген тұрақты сөз тіркестері

Тілімізде тек қана көнерген сөздер ғана емес, сонымен қатар көнерген сөз тіркестері де бар. Фразеологизмдердің құрамында архаизмдер де, историзмдер де кездеседі. Сондықтан оларды фразеологиялық архаизмдер мен фразеологиялық историзмдер деп екі түрлі атау орынды сияқты.

Фразеологиялық архаизмдерге тілдің даму процесінде жалпылама қолданудан шығып қалған кейбір тұрақты сөз тіркестері жатады. Бұл топтағы фразеологизмдер көбінесе діни ұғыммен және салт, әдет-ғұрыппен байланысты сөз тіркестерін қамтиды.

Діни ұғыммен байланысты келетін сөз тіркестеріне *бесін намаз, сегіз жұмақ, жеті тамық, қыл көпір, ақыр заман, топан су, құрбан айт, құрбан шалу, құрмалдық айту, көк қошқарын болайын, жерге түскен жеті әліп, ғайып ерен қырық шілтен, әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып* т. б. жатады. Салт, әдет-ғұрыппен байланысты сөз тіркестеріне жататындар: *қырық жеті, отыз жеті, ұрын бару, ірге көру, отқа май күйю, шашу шашу, қол ұстатар, бет ашар, шаш сипатар, бауыздау құда, олі-тірісін беру, қос қатын алу, тоқал алу, төсек жанғырту, сүйек жанғырту* немесе *атшапан айып, үйірімен үш тоғыз, заманың қалай болса, бөркінді солай ки, аузы қисық болса да бай баласы сөйлесін, күм жнылып тас болмас, күл жнылып бас болмас, әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа, байтал шауып бәйге алмас, шынжыр балақ шұбар төс, алтын басты әйелден бақа басты ер артық* т. б.

Фразеологиялық историзмдерге тарихи бір кезеңде зат не құбылыс туралы ұғымды білдіріп, қазір онша көп қолданылмайтын тұрақты сөз тіркестерін жатқызуға болады.

Историзмдерге жататын тұрақты сөз тіркестері: *бай баласы, жарлы баласы, ата баласы, қара шаруа, қара шекпен, басы байлылық, кедей теңдігі, әйел теңдігі, өз ара салық, тап жауы, халық жауы, кедейлер комитеті, жер аудару, төре аға, жүз басы, қос өкімет, қызыл отау* т. б.

Фразеологизмдер ертеден халықпен бірге жасасып келе жатқан бейнелі сойлеу үлгілері болғандықтан, онда көнерген грамматикалық формалар да кездеседі. Мысалы: “*ат жақсысы қартады, негізіне тартады*” немесе “*жақсы сылаумен жариды, жаман сылаумен кәриді*” дегендегі “*кәриді*”, “*қартады*” формалары - көне формалар. Бұлар осы күнгі қазақ тілінің грамматикалық формасы бойынша “*қартаяды*”, “*кәртейді*” түрінде айтылуы керек еді¹.

Тұрақты сөз тіркестерінің ішінде өзінің көнелігі жағынан идиомдар ерекше орын алады. Бұл ретте академик І. Кеңесбаев былай дейді: “Идиомдар әрбір тілдің өзіне тән категориясы болумен қатар, бұл категория - басқа сөз тізбектеріне қарағанда анағұрлым көнеленген категория. Басқаша айтқанда, бірнеше сөздің тобы идиом болу үшін көп замандар болу керек, өйткені идиомның шеңберіне енген сөздер дерексізденіп (абстрактанып) өзінің тікелей мағынасынан айрылу үшін белгілі бір мерзімдік шарт керек. Әр тілдің өзіне лайық идиомды сөздері болу үшін, сол тілге бұл шарттан басқа халықтың салт-сана, әдет-ғұрып, тұрмыс-күй, мәдени дәрежесі, ортақтылығы керек екендігі белгілі нәрсе”².

Көнерген фразеологизмдер көркем әдебиетте бейнелілік, мәнерлегіштік қызмет атқарады. Көнерген тұрақты сөз тіркестері сөз болып отырған кезеңге дәуірлік сипат беру мақсатымен әсіресе тарихи шығармаларда көбірек қолданылады. Мысалы: “*Ел салтына, әдет-ғұрыптың бәріне әрі ойша мойындап, әрі соны бір үлкен романтикалы күндей ыстық көріп, Сыздық бұл жолы ұрын баратын болған.*”

¹ І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика). Алматы, 1962, 219-бет.

² І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика). Алматы, 1962, 219-бет.

Немесе: *Өзі пәлендей батыр, өнерлі, әрлі жігіт болмаса да, ата баласы ғой деп атасының аруағын сыйлап, ел осыны болыс қойған: аузы қисық болса да байдың ұлы сөйлесіннің кері болған*" (М. Әуезов).

Еңбекші қара халықтың үстем тап өкілдерінің зұлымдығын өлтіре әшкерелейтін мақал-мәтелдер де көп: *хан қарақшы, халық сарапшы, сопы сұмнан шығады, шала молда шарық айтар, төреге ерген ер-тоқымын арқалар* т. б.

Осы келтірілген сөздердің тұрақты тіркестерінің әлеуметтік бояуы айрықша байқалады. Сондықтан бұл топтағы тұрақты сөз тіркестерін "әлеуметтік мәнді фразеологизмдер" десе де болады.

Көнерген тұрақты сөз тіркестері және әлеуметтік мәнді фразеологизмдерді М. Әуезовтің "Абай жолы", С. Мұқановтың "Сұлушаш", "Ботакөз", Ф. Мүсіреповтің "Оянған өлке" және басқа шығармаларынан көп кездестіреміз.

§ 38. Фразеологизмдерді қолданудың стилистикалық тәсілдері

Фразеологизмдер сөзді жандандырып, тілімізге өткірлік сипат, ұлттық ажар беретін стильдік мәні айрықша құрал болып саналады.

Тұрақты сөз тіркестері (қапатты сөз, мақал-мәтелдер, идиомдар) аз сөзбен көп мағынаны білдіреді; тілдің стильдік сапасын арттырады.

Мақал-мәтел — астарлап, кестелеп айтатын ойдың бейнелі көрінісі.

Мақал көбінесе тиянақталған қорытынды ой ретінде, сөйлем түрінде келеді (мысалы: *Көп сөз - көмір, аз сөз алтын. Жаксыдан үйрен, жаманнан жирен. Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі* т. б.).

Мәтел формасы жағынан бейнелеп сөйлеудің элементі сияқты. Онда ой аяқталмай келте қайырылады. (*ұзын арқау, кең тұсау. Ауырдың үстімен, жеңілдің астымен* т. б.).

Сөз өнерінің асылы мақал-мәтелдер ақын-жазушылардың стилінің қалыптасуына ықпал жасайды. Бұл жайында М. Горький "Менің жазуды қалай үйренгенім жөнінде" деген мақаласында былай деп жазады: "Асылында, мақал-

мәтелдер еңбекші халықтың тұрмысындағы басынан кешіргенін, көргенін, саяси-әлеуметтік тәжірибесін қалыпқа шебер құяды, сол себепті жазушының бұл материалмен танысуы өте қажет, өйткені бұл материал бес саусақты жұмып, жұдырығыңды түйгендей сөзді сығымдауға үйретеді, өзгелердің солай сығымдап айтқан сөздеріндегі астарын аша біліп, дәуіріміздің міндеттеріне зиянды, әлі пікірлерді әшкере-релеуге үйретеді. Өз басым мақалдан көп нәрсе үйрендім, басқаша айтқанда, ойларымды нақыл сөзбен жұп-жұмыр етіп бере білуді үйрендім”¹.

Фразеологизмдер — сөйлеу тілінде де, жазба тілде де көп қолданылады. Ал оның бейнелегіштік-мәнерлегіштік сипаты әсіресе көркем және публицистикалық шығармаларда айқын көрінеді.

Көркем шығармада: *“Осындай аумалы сағаттарда қаланың халі қыл үстінде тұрғандай еді”* (С. Сейфуллин).

Немесе:

*Сай-сүйегі сырқырап,
Төбе шашы тік тұрды
Естігенде Ленада
Жұмыскерді қырғанын.*

(С. Мұқанов).

Публистикада: *Ондай жасырын сұрақтарды көбінесе жатыпатар, бір тырнағын ішіне бүккен адамдар қоятын.* (газеттен). *Кім біледі, осындай аумалы-төкпелі заманда Кирревком сыра зауытының әкімшілік ғимаратында қоныс тебуі де мүмкін-ау* (газеттен).

Ғылыми шығармалар, мен ресми құжаттарда фразеологизмдер мұндай мәнерлік қызмет атқармайды. Өйткені, (жоғарыда айтылған) олар көбінесе, терминдік сипатта болып келеді де белгілі бір заттың не ұғымның аты ретінде ғана жұмсалады.

Бірақ бұл стильдерде фразеологизмдердің қолданылу тәсілі бірдей емес. Стильдің бір түрінде тұрақты сөз тіркестері жалпы халықтық формада пайдаланылса, ал екінші бір түрінде олар кейбір өзгеріспен жаңа экспрессивті стильдік сипатта қолданылады. Мәселен, сөйлеу тілінде көбінесе жалпы халықтық форма өзгертілмей сақталады.

¹ “Қазақ тілі мен әдебиеті” журнал, 1959, № 5, 76—77-беттері).

Көркем шығарма мен публицистикадан фразеологизмдерді қолданудың екі тәсілін де кездестіруге болады.

Сонымен қорыта айтқанда, фразеологизмдерді қолданудың екі тәсілі бар.

1. Фразеологизмдердің жалпы халықтық формада қолданылуы.

2. Фразеологизмдердің өзгертіліп, авторлық өңдеумен қолданылуы.

§ 39. Фразеологизмдердің жалпы халықтық формада қолданылуы

Фразеологизмдерді жалпы халықтық формада қолдану - жалпыға танылған белгілі тәсіл. Мұнда айтылып не жазылып жеткізілетін ойға көркемдік сипат беру мақсаты көзделеді.

Автор тілінде: *“Қарағоз 32-ақ жаста. Қаралы жаулық салынып, қызулы базар есігін жапқанына алты жыл болды... Одан бұрын Қарағоз тіршілік базарында еркін жүзіп жүрген еркемін дейтін”* (М. Әуезов). Немесе, *“Бұл өзі (жорға Нұрым) жеті атасынан бері уызы арылмаған, бағы таймаған, қолынан ұры кетпеген, бір жақсылық етпеген, басы сәждеге тимеген, жамандықтан басқаны сүймеген, бірді-бірге атастырып, елді қан жылатумен шынжыр балақ, шұбар төс, қанды ауыз атапған бір жауыз еді”* (Торайғыров).

Кейіпкер тілінде: *Тап осы бір ойланып үлгірмес, көз ілеспес, қас қаққандай бір сәтте сездім - жарық дүниеде қоштасарым да көп екен. Қоштасуға ешқайсынды қия алмадым. Ешқайсынды деймін-ау! Қарағандының үздіксіз ағылып жататын көмір таситын поездарының түтінін де қия алмадым қоштасуға* (Ғ. Мүсірепов).

Бұл келтірілген мысалдарда қаралы жаулық, тіршілік базары, жеті ата, уызы арылмаған, бағы таймаған, шынжыр балақ, шұбар төс сияқты фразеологизмдер қолданылған. Оларда жалпы халықтық форма сақталып, автор тілі мен кейіпкер тілінде бейнелегіш мәнерлі құрал ретінде пайдаланылған. Осындай мәнерлілік қасиет әсіресе фразеологиялық синонимдерді қолданудан баса сезіледі. Мысалы:

Дереу пышағымды қайық кылып, құрығымды ескек кылып түсе қалғанымда, кірпік қаққанша зыр етіп, теңізден өте шықтым! Жирен құлынға міне салып қайтадан теңізге түсе қалғанымда шым батып барамын. Дереу инемді қайық етіп, құлынды өңгеріп түсе қалғанымда - көзді ашып-жұмғанша, теңіздің бетімен де емес, түбімен де емес, ортасымен де емес зыр етіп өте шықтым (“Қырық өтірік”).

Бсрдібай бақсы аркасы қозып, мүлде көтеріліп-көтеріліп қояды (Б. Майлин). Жақып Бегайдар аруағын шақырғанда, басқалар түгіл, ауылнай Байболдың да делебесі қозып тұрды (Ғ. Мұстафин). “Қайда болды?” дей бастап, ол менің иттерімді басыма кептеп, боғауызын араластыра, біраз ұрысты (С. Мұқанов). Ашуы келгенде жерден алып, жерге салатын еді (Б. Майлин). Қатынымның екі көзі бұлаудай, түні бойы ұйықтай алған жоқпын, зәрем зәр түбінде (Ғ. Мұстафин). Бекеннің жүрегі су ете қалғандай болып абыржып қозғала түсті (Б. Майлин). Жаңа жылап отырғаныңды көріп жүрегім тас төбеме шықты (М. Әуезов). Жаны мұрнының ұшына келіп, екеуі қыбыр етпестен жатқанда, Қазақпап өте беріп, тұра қалды (Ғ. Мұстафин).

Осындағы аркасы козу мен делебесі козу - варианттар. Қалғандары - фразеологиялық синонимдер (Жылдам, тез - кірпік қаққанша, көзді ашып-жұмғанша; үрсу, балағаттау - жерден алып, жерге салу, ит терісін басына қаптау; сескену - зәрем зәр түбіне кетті, жүрегім су етті, жүрегім тас төбеме шықты, жаны мұрнының ұшына келді). Бұл фразеологиялық синонимдер арқылы мазмұны жағынан біртектес ой әр түрлі сөйлем-үлгісінде түрленіп берілген. Бірақ фразеологизмдердің негізгі мағынасы сақталып, жалпы халықтық формада қолданылған.

Ал мағынасы күнгірт, түсініксіз кейбір тұрақты сөз тіркестеріне авторлар түсінік бере кететін жайлар да байқалады. Мәселен, “өкіл күйеу” дегеннің мағынасын қазір кез келген адам біле бермейді. Сондықтан бұл сөз ұғынықты болу үшін М. Әуезов оны былай түсіндіреді: “**Өкіл күйеу тамырлық құрбылас кісінің арасында болады. Ал жасы үлкен кісімен жас жігіт тамырласам десе, кейде осылайша өкіл күйеу боп аталады**” (1 том, 152-бет).

С. Сейфуллин шахтерлердің тілінде қолданылатын “ак ауыз” деген кәсіби сипаттағы сөз тіркесін шығарманың кей-

іпкеріне былай баяндатады. *“Әлсіз жігіттер ушбырмен көк тастан тереңдігі екі сүйемдей оя алмаса, “ақ ауыз” болып шығады. Білмеген жұрт “ақ ауыз” дегенге түсінбеуі мүмкін! Өлшеуіне ілікпей саяз ойылған тесіктің аузына ақ бормен крест тартып кетеді. Соны “ақ ауыз” дейді. Ал “ақ ауыз” дегені - ол күнгі бейнетін ақысыз-пұлсыз далаға, текке кетті деген сөз... (С. Сейфуллин. Әңгімелері мен повестері).*

Фразеологизмдер құрамы жағынан бір текті емес. Идиом, мақал-мәтел және қанатты сөздердің бәрі де тұрақты сөз тіркестері болып саналатыны жоғарыда айтылды. Бірақ, олардың қолданулары әр түрлі, мысалы, идиомдарды алатын болсақ, олар жеке сөздердің орнына жұмсала береді. Өйткені, идиомдар жеке сөздермен синонимдес келеді. (Тез - қаспен көздің арасында). Ал мақалдар өз ара синоним болады (*Тау мен тасты су бұзар, адамзатты сөз бұзар мен қотыр қолдан жұғады, пәле тілден жұғады* синонимдес) мақалдардың тағы бір ерекшелігі, идиом сияқты жеке сөздердің орнына жұмсалмайды. Мақалда тиянақты қорытынды ой болғандықтан көбінесе сөйлем түрінде келеді. *Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі. Шебердің қолы ортақ, шешеннің сөзі ортақ* т. б. Сондықтан мақалдар тырнақшаға алынып, көркем цитат ретінде пайдаланылады. Мысалы: *Қали қасыма келіп отырған соң, Шығанақ мәтелдей жөнелді. “Қаз органына семіреді. Қара құс тойғанына семіреді”. Біз қара құс смеспіз. “Асқанды айтпа, сасқанды айт”, “Епті айтпа, ниетті айт” деген. Бәрі де болады. Енді орныңнан қозғалма* (Ғ. Мұстафин).

“Мақалдардағы ойды басқа оймен жанастыру үшін, мақал мен басқа сөздердің арасына көбіне “де” (“деп”, “деген”) етістігін қойып айтамыз... “де” етістігі арқылы екі негізгі ойды құрап, сөйлем мен сөйлемді жалғастыру - мақал тәрізді тізбектердің “қаймағын бұзбау”, стандартты қалпын өзгертпеу керек екендігін көрсетеді. Ал идиомдық сөздердің морфологиялық тиянақтылығынан гөрі синтаксистік тиянақтылығы басым. Идиомның ішіндегі сөздердің орны тиянақты болғанмен, оның ішіндегі кейбір жеке сөздердің тұлғасын өзгертіп бір жалғаудың орнына екінші жалғауды қоюға болады¹, - дейді академик І. Кеңесбаев.

¹ І. Кеңесбаев, Ғ. Мұстафин. Қазіргі қазақ тілі, Алматы, 1962, 209-бет.